KÜLLİYAT
OSMANLI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
ISSN: 2587-117x

KÖPRÜLÜZÂDE FÂZIL AHMED PAŞA (ö. 1087/1676)'NIN TASAVVUF EHLİNE YAKLAŞIMI

Mustafa Salih EDİS[1]

Özet

Makale; Köprülüler Dönemi'nin ikinci sadrazamı, XVII. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış, Fâzıl Ahmed Paşa'nın tasavvuf erbabı ile münasebetlerini içermektedir. Askerî, siyasî ve bürokratik başarılarının yanı sıra felsefe ve fıkıh alanında da yetkin Fâzıl Ahmed Paşa, "Yasağ-ı Bed" ismi ile tarih atılan; semâ, deverân ve zikrin yasaklandığı, Anadolu'daki tekkelerin kapatılmasına varan teşebbüslerin yaşandığı bir dönemin sadrazamıdır. Yasak kararın alınmasında öncülük eden Vânî Efendi'nin görevde yükselmesini sağlaması ve yasağın onun dönemine tekabül etmesi Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın tasavvuf aleyhtarı olarak tanınmasına sebep olmuştur. Buna karşın müntesip ve muhib aile efradına sahip Fâzıl Ahmed Paşa'nın tekke inşa ettirmesi, bazı sûfîlerden eser yazmasını talep etmesi, bazı sûfîleri himayesi altına alması ve kâtipliğini ifa eden sûfî ve sûfî meşrep çevreye sahip olması onun tasavvufî atmosfere uzak olmadığını göstermektedir. Bu bağlamda Estergonlu Şeyh Ali Efendi, Çarhacı Ahmed Efendi, Niyâzî-i Mısrî, Mezâkî, Sâbir Pârsâ, Atpazarî Osman Fazlı Efendi ve Şemseddin Ahmed Efendi gibi şahsiyetler ile münasebetlerine yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Fâzıl Ahmed Paşa, Köprülü, Sufi, Tasavvuf, Tekke.

The Approach of Kopruluzade Fadil Ahmed Pasha (d. 1087/1676) to Sufis

Abstract

Article includes the Second Grand Vizier of the Koprulu Period that the relations of Fadil Ahmed Pasha with the Sufis in the second half of the XVIIth century. In addition to his military, political and bureaucratic achievements, Ahmed Pasha, who was competent in philosophy and fiqh region. Ahmed Pasha was the grand vizier of a period in which with the name of "Yasag-ı Bed" in history was banned the dewarân and the dhikr were banned and attempts to close the dervish lodges in Anatolia. Provision of promotion of Vani Efendi leading figure at the ban decision and correspondence of ban decision to his period caused Kopruluzade Fadil Ahmed Pasha known as an opponent of Sufism. On the other hand, the construction of the lodge of Fadil Ahmed Pasha, who has muntasip (initiated) and muhib (loving) family members, requesting some Sufis to write works, and the fact that he possesses the Sufi and Sufi temperament environment that performs his scribe shows that he was not far from the Sufism atmosphere. In this context, his relations with figures such as Sheikh Ali Efendi from Estergon, Ahmed Efendi of Charhaci, Niyâzî-i Misrî, Mezâkî, Sâbir Pârsâ, Atpazarî Osman Fadli Efendi and Shemsaddin Ahmed Efendi will be included.

Key Words: Fadil Ahmed Pasha, Koprulu, Sufi, Sufism, Takkah (Dervish Lodge).

---

[1] Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, mustafasalihedis@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-9726-0495

GİRİŞ

Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren tekkeler; ihtida hareketi, cihad ruhu, sosyal dayanışmanın gelişimi, otoriteye rehberlik, ilmi çalışmalar, manevi destek gibi sosyal, siyasi, kültürel, ilmi, mimari, mesleki ve dini alanlarda önemli bir yer işgal etmiştir. Çok fonksiyonlu yapıya sahip tekkeler, çeşitli gerekçelerle Osmanlı Devleti'nin padişah meşayih ilişkileri üzerine inşa edilmesinde etkili olmuştur. (1949, I:83,171) Padişahların meşayihe olan hürmeti ve bazı törenlere davet edilmesi tekkeye karşı bakış açısının müspet bir biçimde şekillenmesine olanak sağlamıştır.(Uzunçarşılı 1984, 189-90; Zekeriya 2017, 7) Anadolu İslâm Medeniyetinin ilmi veçhesiyle ön plana çıkan medreseler de yetiştirdikleri seçkin talebeler ve ilmi faaliyetleriyle önemli rol oynarken tekkeler ise Abdizâde Hüseyin Hüsameddin'in (ö.1939) ifadesiyle "ahlâk-ı umûmiyyenin ıslah ve tehzibine tahsis edilmiş müesseseler"(1327, 223) addedilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bidayetinde medrese-tekke/zahir-batın ilişkileri genel itibariyle birbirinden tamamen ayrı ya da zıt disiplinler olarak algılanmamış aksine birbirlerini tamamlayan disiplin ve eğitim kurumları olmuştur.(Kara 2015, 70) Yalnız devletin ilmi ve siyasi veçhelerinde kalıcı izler bırakan tekke-medrese ilişkilerine de rastlamak mümkündür. Bu gibi muarız durumlarda devletin tavrı ve müdahalesi, bu gibi süreçlerin sağlıklı yönetilmesinde ana unsurlardan biri olmuştur. Nitekim bu durum tekke-medrese ilişkilerinde etkili olan devlet erkanının rolünün de değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Siyasi erke sahip en üst mertebedeki şahsiyetlerin bu yöndeki eğilimleri elbette hiyerarşide onlara tabi olanların tutumlarını da etkilemiştir. Dolaylı olarak bu kurumlara yaklaşımları kurumların himaye edilmesine ya da kurumlara cezayı müeyyidenin şiddetli bir biçimde yansımasına sebep olmuştur. Padişahın hürmet gösterdiği tasavvuf erbabı için paşalar aksi yönde aşikâr bir şekilde hareket etmekten imtina etmişlerdir. Ancak IV. Mehmed (ö.1104/1693) dönemi birçok yönüyle istisnalar içermektedir. Fâzıl Ahmed Paşa (ö.1087/1676)'nın babası Köprülü Mehmed Paşa (ö.1072/1661)'dan tevarüs eden güçlü otoritesi, uzun müddet sadarette kalması ve gerileme dönemi başarılı fetih hareketleri, tekke-medrese ilişkilerinde belirleyici rol üstlenmesine vesile olmuştur. (Ahmed Refik 1331, 4-6) Sadaretten önceki müderrisliği tekke-medrese ilişkilerinde onun medrese lehine karar vermesinde etkili olurken Yasağ-ı Bed ismiyle tarih atılan semanın yasaklanması ve bazı tekkelerin lağvedilmesi de o döneme tekabül etmiştir.(İbn Kemâl, t.y., 210; Gölpınarlı 1972, 196; Tanrıkorur 2004, 470; Kara 2015, 79; Tatcı ve Mevlüt 2015, 27) Her ne kadar Fâzıl Ahmed Paşa bizzat yasağı desteklemese dahi onun hâce-i sultânîlik makamına gelmesinde destek verdiği Vâni Mehmed Efendi (ö.1096/1685)'nin çalışmaları sonucunda yasaklanmış olması, Fâzıl Ahmed Paşa'nın da tasavvuf aleyhtarı bir profile bürünmesine sebep olmuştur. (Hammer 1947, XI:114-15; t.y., I:462; Aşkar 1998, 98-99) Nitekim Mustafa Naîmâ (ö.1128/1716)'nın rivayetine göre belli bir müddet sonra ikiyüzlülük yapan Vânî Efendi'yle yolları ayırmışlardır. (1383a, VI:2727-28) Diğer taraftan yasağın gelişim seyrine bakıldığında XVI. asrın son çeyreğinde başlayan Kadızâde ve Sivâsîlerin tartışmaları, XVII. asrın yarısından itibaren içtimaı alanda bir ayaklanmaya bürünmüş ancak Köprülü Mehmed Paşa'nın dirayetli duruşu sonucunda bastırılmıştır. Fâzıl Ahmed Paşa döneminde ise bu tartışma bürokratik bir baskıya bürünmüştür. Bunun neticesinde nesnel değerlendirmelerden ırak algı operasyonlarının serdedildiği ve hakikatin çarpıtılmaya çalışıldığı bu dönemde önemli mutasavvıflar sürgün edilmiş, bazı tekkeler lağvedilmiş ve

zikir yasaklanmıştır. (İbn Kemâl, t.y., 210; Gölpınarlı 1972, 196; 1983, 167; Tanrıkorur 2004, 470; Kara 2015, 79; Tatcı ve Mevlüt 2015, 27)

Bunca olanlara rağmen tasavvuf karşıtı imajına sahip Fâzıl Ahmed Paşa'nın tasavvufî atmosfere uzak olmadığı göz ardı edilen hususlar arasındadır. Ailesinde bulunan müntesip ve muhiplerin yanı sıra bizatihi görüştüğü, kendisi için tekke inşa ettiği,(Şimşirgil 2002, 87-88; Topçu 2015, 185) eser yazmasını talep ettiği (Çalışır 2019, 797) ve kâtipliğini ifa eden(Mermer 1991, 22; Tok 2015, 235) sûfî çevreye sahiptir.

Bu çalışma, Fâzıl Ahmed Paşa döneminde tasavvufa yönelik olumlu ve olumsuz durumlardan ziyade bu yaşananlar arasında sadrazamın tasavvuf ve tasavvuf erbabına yaklaşımı, rolü ve münasebetlerini konu edinmiştir. Sadrazamın mutasavvıflara karşı ilişkisini etkileyen telakkiler ve nobran tutumunun yanı sıra zait duruşu da serdedilmeye çalışılmıştır.

1. Fâzıl Ahmed Paşa'nın Hayatı ve Kişiliğine Kısa Bir Bakış

Fâzıl Ahmed Paşa, XVII. yüzyılın ikinci yarısında IV. Mehmed döneminde yaşamış, sadrazam ve hatırı sayılır düzeyde deneyimli bir ilim adamıdır. Fâzıl Ahmed Paşa'nın devlet yönetiminde stratejik yönetim uzmanlığı ve zaferi "Girit Fatihi"; Köprülü Mehmed Paşa'nın oğlu olması "Köprülüzâde"; erken yaşta Ahmed Paşa, Kasım Paşa, Sahn-ı Semân ve Sultan Selim medreselerinde ders vermesi "Paşazâde"; işlerinde mahir olması hasebiyle de Fâzıletli anlamına gelen "Fâzıl" unvanları ile anılmıştır.(Ahmed Refik 1331, 5; 1995, 7)

Fâzıl Ahmed Paşa, Köprülü Mehmed Paşa'nın büyük oğludur. Günümüzde Vezirköprü olarak isimlendirilen Köprü'de doğmuş, erken yaşlarda babasının İstanbul'a intikali ile İstanbul'a yerleşmiştir.(Ahmed Refik 1331, 5) Erzurum ve Şam'da valilik yapmış, vergi vermeyen bazı kabileleri ikna etmiş ve halkın muhabbetini kazanmıştır. Dürzilere karşı muharebeden zaferle dönmesi üzerine sarayın teveccühüne de mazhar olmuştur. Başarılarını takip eden süreçte İstanbul'a kaymakam tayin edilmiştir.(Ahmed Refik 1331, 5-6) Köprülü'nün vefatına yakın bir sürede, tavsiyesi üzerine IV. Mehmed'in kabulü ile Osmanlı Devleti'ne sadrazam olmuştur. Yirmi altı yaşında iken 1072/1661 yılında Osmanlı Devleti'nin en genç sadrazam unvanını elde etmiş ve Sokullu (ö.987/1579)'dan sonra en uzun sadrazamlık yapan şahsiyet olmuştur. Nâ'ilî-i Kâdim (ö.1077/1666) Ahmed Paşa'nın sadrazam oluşunu ve bu durumdan hoşnutluğunu şu beyitle ifade etmektedir:

"…Ömrün efzûn ed-devletle Hudâ pir olasın,

Ey fürûzân güher-i baht-ı cevân hoş geldin"(1990, 109) (Nâ'ilî-i Kadîm, k.27/40, s.109).

Erken yaşta büyük işlerin üstesinden gelebilen Ahmed Paşa'nın padişahın huzurunda Şeyhülislâm Bursalı Mehmed Efendi'ye verdiği manidar cevap ilmi birikimini ve hazırcevaplığını da göstermektedir. Bursalı Mehmed Efendi'nin Köprülü'nün vefatına binaen "Mevti isabet oldu, zira çok ehl-i ırzın hûn-ı namusunu rîzân ve nahak yere katı çok kan etmişti." sözünü sarf etmesi üzerine sadrazam "Kimi katlettiyse senin fetvan üzerinedir." mukabelesinde bulunmuştur. Bursalı'nın sadrazamın şerrinden korktuğunu beyan etmesi üzerine de "Allah-u Teâlâ'dan korkmayıp mahlûkundan korkmak ilm-i diyanete layık mıdır?" sözüyle gerek son sözü söylemiş gerekse

padişahın hoşnutluğunu da kazanmış akıllı ve zeki devlet ricalindendir. (Ahmed Refik 1331, 4) Duraklama döneminde 1663 yılında Uyvar Kalesinin fethi, 1666 yılında ise 21 yıl boyunca alınamayan Girit'i almaya muvaffak olması, 1672 yılında Bucaş Antlaşması ile de Devlet-i Osmaniyye'yi batıdaki en geniş sınırlara ulaştırması askeri ve siyasi sahada maharetini göstermektedir.(Hammer 1947, XI:301; Danışman 1965, X:31-38)

Askeri başarılarının yanı sıra ilme de önem veren sadrazamın bilimsel anlamda gerçekleştirilen tartışmaları da yönetmesi dikkat çekicidir. Sadarette Müslüman ve Hristiyan bilginlerin münazaraların bizatihi Fâzıl Ahmed Paşa'nın talebi doğrultusunda tertip edilmesi ve gerektiği yerlerde sadrazamın da ilmi cevaplar ortaya koyması o dönem için ilme verilen önemi ve ilmin üslubuna riayet edildiği sürece serbest bir deklare alanı tesis edildiğini göstermektedir.(Hammer 1947, XI:297) Bu bağlamda 1662 senesinde Fâzıl Ahmed Paşa'nın büyük kütüphanede bulunan iki kürenin üzerindeki daireler hakkında bilgi almak istemiş bunun yanı sıra Kudüs Patriki Nikousios (ö.1084/1673)'un ve Mehmed Vanî Efendi (ö.1096/1685)'nin ilmi tartışmalarını takip etmiştir. Keşifler, kadim ve yeni astronomi, peygamberin mucizeleri, Ayasofya'nın ciheti ve Allah'ın Sina dağında hz. Musa'ya gözükmesi gibi konular tartışılan konulardan bazılarıdır.(İnalcık 2015, III:109-10) 1661 yılında İstanbul'da ilk Osmanlı Kütüphanesi olan "Köprülü Kütüphanesi"ni inşa ettirmesi ilim ve mimariyi bir arada barındıran faaliyetleri arasında yer almış, vakıfları barındıran medrese ve darü'l-kurra'da eğitim gören öğrenciler için vakıflarının senelik kullanımının 500 altınının öğrenci ve fakirlere dağıtılmasını sağlamıştır.(Topçu 2015, 198)

Fâzıl Ahmed Paşa'nın icraatlarını yalnız bir kanaldan yorumlamak onun faaliyetlerine zül addetmek olacaktır. Örneğin Uyvar'ın Fethi (1663) askeri bir başarıdır ancak bunun yanında şairleri desteklemesi,(2018, 110,355,365) ders vermesi, ilmi müzakereler tertip etmesi, tercüme hareketlerini desteklemesi,(1975, III:313) kiliseleri camiye, âtıl binaları medreseye dönüştürmesi, cami, ev, su kuyusu silahhane ve değirmen inşa ettirmesi ve çok sayıda imar ve inşa vakfetmesi icraatlarının; ilmî, sanatsal, mîmarî ve askerî boyutunu ortaya koymaktadır. Bu anlatılanlara ilaveten Bursalı Mehmed Tahir Efendi (ö.1925) eserinde "Bir de mükemmel Arapça divanları vardır."(1975, III:56) ifadesini kullanmış ancak Fâzıl Ahmed Paşa'nın böyle bir eseri hakkında başka yerde herhangi bir emareye rastlamadığımız için Fâzıl Ahmed Paşa adına yazılan divanları kastettiği kanaatini taşımakla birlikte böyle bir ihtimalin de göz ardı edilmemesi gerektiği kanaatindeyiz.

İfade edilen başarıların yanı sıra Fâzıl Ahmed Paşa'nın tasavvuf ehli ile aynı düzeyde ilerlemeyen komplike bir münasebeti vardır. Bu bakış açısının teşekkülündeki etmenler; müşahede ettiği hareketli dönemin istismar ile ihmal arasındaki dengenin kurulamaması ile ilişkilidir. Bu çalışmada önceki dönemlerin tekke-medrese kavgasını müşahede eden deneyimli sadrazamın ehl-i tasavvufa yaklaşımı serdedilmeden önce Osmanlı Devleti'nin tekkeye yaklaşımı ve XVII. yüzyılda tekkeye karşı zait bakış açısının değişimini etkileyen dinamiklere kısaca değinilecektir.

2. Osmanlı Devleti'nin Yürüttüğü Tekke Siyaseti ve XVII. Asır Tekke Karşıtı Faaliyetlerine Kısa Bir Bakış

Tasavvuf, dinin benimsenmesi konusunda ilmi ve ameli mihmandarlık görevini üstlenen ve hayatın her veçhesinde insanların kendilerine yer bulabileceği geniş bir yelpazedir. Kendi içinde maddi ve manevî gelişim stratejileri barındıran bu disiplin, bireylerin ve toplumların taleplerini dini sahaya taşıyarak karşılanmasını

öngörmektedir. Nitekim ruhsal terakki ve nefs kontrolü ile bireysel; birlik ve edep şuuruyla toplumsal öğretilere ev sahipliği yapmaktadır. Osmanlı Devleti'nin idarecileri ve halkının geneli de devletin teşekkülünden itibaren tasavvufu terviç etmişlerdir. Bu bağlamada Anadolu'nun mayasında İbnü'l-Arabî (ö.638/1240), Hacı Bektâş-ı Velî (ö.669/1271), Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö.672/1273), Sadreddin Konevî (ö.673/1274), Yunus Emre (ö.720/1320) ve Şeyh Edebâlî (ö.726/1356) gibi şahsiyetler vardır.(1957, II:691,711; Çetin 1990, 186)

Osmanlı Devleti'nde tekke kültürüne yaşam alanının her evresinde rastlamak mümkündür. Başta Horasan erenlerinin Anadolu'ya göçleri ve karşılıksız eylemleri onların samimiyetine güvenen Anadolu halkının kucak açmasıyla tasavvufun Anadolu'da hızla yayılmasını haliyle tekke kültürünün benimsenmesini sağlamıştır. Tekkeler halkın yalnızca dini kaygılarını karşılama konusunda değil, sosyal güvenlik ve yardımlaşma altında işlenebilecek; meslek loncaları, yolcular için kervansaray, ihtiyaç sahipleri için aşevi ve kimsesizler için yetimhane, askeriye için kışla, (Öngören 2016, 22-24; Yılmaz 2019, 18-19) örgün eğitim için medrese ve sibyan, yaygın eğitim için sohbet halkası, okuma yazma merkezi, ahlak ve şiir, musiki, hat ve nakkaşlık gibi muhtelif sanatların öğretildiği sanat merkezi gibi görevler üstlenmiştir. (Sühreverdî 1427, I:117-25; Özdemir 1994, 283-85) Devletin tekkeyi desteklediği diğer alanlardan biri de ribat adı verilen sınır boylarındaki mekanlardır. Alp-erenler, İ'lâ-yı kelîmetullah'ın yayılmasını kendilerine şiar addetmiş, sınır güvenliği ve iskân politikasında da önemli hamlelerde bulunmuşlar, ilerleyen zamanlarda ise kurumsal yapıya bürünen tekkeler seferlere gönüllü askerler tevdi etmiş ve bizatihi tekke şeyhleri de iltihak etmişlerdir.(1957, II:691,711; 2017, 380; Çetin 1990, 186) Tekkelerin halk ve devlet menfaatine gösterdikleri bu eylemden dolayı devlet, tekkeyi vergi muafiyeti, tekke tahsis etme ve hazineden desteklemek suretiyle; halk ise gerek nakdi gerekse tekkenin ihtiyaçlarını karşılamak üzere ellerinde bulunan malzemelerle istinatgah olmuştur.(*Antakya Şer'iyye Sicili*, t.y.; Özdemir 1994, 291; Küçük 1976, 139-40) Bunlara ek olarak padişahların da bir kısmının tekkeye müntesip ve muhip olması tekkelerin desteklenmesinde önemli katlı sağlamıştır. Bu bağlamda "Bayezîd-i Velî, Seyyid Baba Yusuf Efendi'den; Yavuz Sultan Selim, Şeyh Seyyid Abdullah Efendi'den; I. Ahmed ve IV. Murad Celvetî piri Aziz Mahmud Hüdâi'den; Sultan Mehmed yine Celvetî Ehl-i Cennet Efendi'den"(Öztürk 2017, 505-6) tekkeye intisabı olan padişahlara örnek olarak verilebilir.

Tüm bu anlatılanlar devletin teşekkülünden beri askeriyeden diğer meslek gruplarına, medreseden tekkelere, şairlerden padişahlara kadar sosyal, siyasi ve kültürel hayatın her alanına sirayet etmesine; (Küçük 1976, 135-39, 148-54; Özbilgen 2014, 544-45) devlet-tekke münasebetlerinin de genel panoramasının müspet bir seyir kaydetmesine olanak tanımıştır. XVI. asra doğru ise bu durumda istisnaların artmasıyla devlet tekke münasebetleri yer yer inkıtaa maruz kalmıştır. Bu dönemde yaşanan başlıca devlet, tekke ve medrese ilişkilerine bakıldığında ise en dikkat çeken hadise Abdülmecid Sivâsî (ö.1049/1639) ile Kadızâde Mehmed Efendi (ö.1045/1635)'nin tartışmalarıdır.(1286, MF nu: 1009:50b-52a; 1967, VI:2716-23; Uzunçarşılı 1954, III/1:370-74) Fâzıl Ahmed Paşa dönemi tekkeyi ilgilendiren diğer ciddi meseleler ise bu tartışmaların sonucunda gerçekleşen hadiselerdir.

Kadızâde-Sivâsi tartışmalarına geldiğimizde temelde iki merhalesi bulunmaktadır. İlk merhale vaaz ve halkı kışkırtma ikincisi ise bürokratik sahada etkin olma eğilimleridir.

Tartışmaların ilk merhalesi IV. Murad zamanında fermanla yasaklanan maddelerin fetva ile desteklenmesi ile başlamaktadır.(1967, VI:2719) Mustafa Nâimâ'nın açıklamalarına göre Kadızâdeliler'in fetvası padişahın menettiklerini uygulamayan ve ulu'l emr-e itaat etmeyenlerin katledilmesi doğrultusundadır.(1967, VI:2720-21) Padişah fermanlarına onay vererek prim elde etmek isteyenlerin ve belli mevkilere gelenlerin sayıları da bu dönemde oldukça artış göstermiştir. Bunun sonucunda sonraki süreçte mutasavvıfların aleyhine cephe alan şeyhülislâm sayısı ve idam fetvaları da artmıştır.(Gölpınarlı 1983, 162; Türer 2011, 38-39) Her ne kadar şeyhülislâm sayıları artmış olsa da bu konuda Kadızâdeli vaizlerin aleyhine ve mutasavvıfların lehine hareket eden şeyhülislâmlar da bulunmaktadır. Şeyhülislâm Bahâi Efendi (ö.1064/1654)'nin Kefeli Hüseyin Efendi (ö.1010/1601) ve Molla Mehmed'e; Şeyhülislâm Minkarîzâde Yahya Efendi (ö.1088/1677)'nin Niyâzî Mısrî (ö.1105/1694)'ye yaklaşımları tek taraflı yönetilen bir süreç olmadığının emaresidir.(1309, 36)

Kadızâdeliler, Birgivî'nin *Tarikât-ı Muhammediyye* isimli eserlerini kullanarak ilmi faaliyet yürütmeksizin sloganik ve kutsayıcı söylemle ideolojilerini sürdürmüşlerdir. Halveti şeyhleri başta olmak üzere ilmi cevaplar verilmiş Abdülahad Nûrî Efendi (ö.1061/1651) kitaplarına reddiye ve kullandıkları mevzu hadisleri ortaya koyan eserler kaleme almıştır. Yapılan reddiyelere karşı ilmi refleks geliştiremeyen Kadızâdeliler ise saraydaki nüfuzlarını kullanarak kitaba karşı gelenlerin infaz edilmelerini talep etmişlerdir.(1967, VI:2720; Uzunçarşılı 1954, III/1:370)

Yine o dönemde şeyhülislâmdan katli istenen Molla Mehmed'in reddiyeleri üzerine Molla Mehmed tedbir amaçlı memleketine gönderilmiştir. Şeyhülislâm Bahâi Efendi, Tatar İmam olarak da tanınan Kefeli Hüseyin Efendi'ye de aynı tehlikeye maruz kalmaması için tavsiyede bulunmuş, o ise aksine hareket ederek Fatih camine gitmiş, ilmen meydan okumuş ancak karşısına kimse çıkmamıştır.(1383b, V:264-65; 1967, VI:2720) Gücü ve destekleyicilerine rağmen Kadızâdelerden meydan okumaya cevap verecek kimse olmaması tartışmaların ilmi dairenin dışına çıktığını göstermektedir.

Kadızâdeliler'in XVI. yüzyılda tartışmaya açtıkları meselelere gelindiğinde ise öne çıkan on altı mevzu vardır. Matematik gibi müspet ilimlerin tahsili, Hızır (as)'ın varlığı, Ezan-nâat-ı Nebî- mevlit ve sair beyitlerin makam ve güzel sesle okunabilirliği, erbâb-ı tarikin deveran ve sema yapması, peygambere salavat getirilmesi, sigara ve kahvenin haramlığı, Hz. Peygamberin anne-babasının imanı, firavunun imanı, İbnü'l-Arabî'nin görüşleri, Yezid'e lanet, Kabir ziyareti, cemaatle nafile ve kandil geceleri kılınan namazların hükmü, büyüklerin ellerinden öpülmesi, büyüklere eğilmek, "emr-i bil-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker"in sınırı ve rüşvet bahsi gibi konuların caiz ve haram olup-olmadığı mevzuları tartışma konusu olarak bir müddet gündemde kalmıştır.(1286, MF nu: 1009:6a-12b, 14a-20a, 34a-36a, 37b-39b, 52a-53b; 1967, VI:2718; Hammer 1947, XI:8-9; Uzunçarşılı 1954, III/1:365-66; Yurdaydın 1963, 74-78; Gölpınarlı 1983, 160-61)

Tartışmaların ikinci merhalesi ise padişahı destekleyerek kendi söylemlerine zemin arayan Kadızâdelilerin sahada aktif tahribata sebep olacak icraatlarının diğer idareciler tarafından da desteklenmesini sağlama sürecini kapsamaktadır. Nitekim bahsi geçen Kadızâdelilerin bazı iddiaları IV.Mehmed tarafından Köprülüzâde'nin döneminde fermanla eyleme geçirilmiştir. İdarecileri kendi fikirlerinin tesiri altında bırakmaya muvaffak olan Kadızâdeliler 1067/1656 yılında cehr-i zikri yasaklatabilmişlerdir.(Gölpınarlı 1983, 165; Kara 2008, 229) Köprülü

Mehmed Paşa döneminin kendi siyasi sıkıntıları, padişahların ve sadrazamların sirkülasyonu, Kadızâdeliler'in fetvalarını tam anlamıyla dinlemeye ve desteklemeye pek fırsat tanımamıştır. Ayrıca çınar vakıasında da Kadızâdeliler'in hamilerinden birçok kişi de katledilmiş, önemli ölçüde sarayda etkileri azalmıştır.(Uzunçarşılı 1954, III/1:372) Köprülü Mehmed Paşa döneminde ihtilaflı meseleler için her ne kadar saraydan destek bulamasa da iç sıkıntılardan istifade ederek cebren ve taasubiyetle sarayın dahi izninin dışında fikirlerini kabul ettirme yoluna gitmişlerdir. Taşkınlık ve saplantılarının seviyesini göstermek konusunda önemli ipuçları içeren bu durum, Köprülü Mehmed Paşa'nın sert müdahalesi ve sürgünleri sonucunda bir müddet daha faaliyetlerini sürdürememelerine sebep olmuştur.(Hammer 1947, XI:10) Fâzıl Ahmed Paşa dönemine gelindiğinde ise gayr-i Müslim olmalarına rağmen Patrik Nikusios Efendi ve Alesksandros Movrokordatos (ö.1709) gibi bazı isimlerin birtakım imtiyazlar elde etmesi,(Sturdza 1983, 135) Kadızâdeliler için de umut ışığı olmuş ve bürokrasi alanında tahakkümlerine ağırlık vermişlerdir.

Tartışmanın ikinci evresindeki önemli gelişmelere odaklanacak olursak XVII. yüzyılda tartışmalar resmi bir baskıya bürünerek zaman zaman marjinal tutumlarından dolayı bastırılmış olsa dahi ilk fırsatta gün yüzüne çıkmıştır. Sadrazamlığının beşinci yılında tasavvufa ve vakıflara dair gelişmeler olumlu ilerlerken babası döneminde bastırılan Kadızâde-Sivâsi olaylarının devamı niteliğinde olan tasavvuf aleyhtarlığı yeni bir boyut kazanmıştır. Mutasavvıfları yakından ilgilendiren 1077/1666 yılında vuku bulan ve "Yasağ-ı Bed" yani kötü yasak ismiyle ebced hesabı üzerinden tarih atılarak anılan yasak yürürlüğe girmiştir. Yasak vaizlerin baskı yapması ve/veya vaizlerden etkilemesinden dolayı Fâzıl Ahmed Paşa'nın döneminde IV. Mehmed'in onayıyla ve Ahmed Paşa'nın desteğiyle yükselen Vanî Efendi tarafından fetva verilerek onaylanmıştır.(1309, 35-36; Gölpınarlı 1983, 166-67; Aşkar 1998, 96) Semâ, deveran ve sesli zikir yasaklanmış, Anadolu'da birçok Mevlevîhâne kapatılmıştır.(İbn Kemâl, t.y., 210; Gölpınarlı 1972, 196; Tanrıkorur 2004, 470; Kara 2015, 79; Tatcı ve Mevlüt 2015, 27) Bu yasağın tasavvufi hayata dair katkıları olan bir sadrazamın dönemine tekabül etmesinin Kadızâdeliler başta olmak üzere birçok sebebi, tarihi ve müsebbibi hakkında da farklı malumatlar vardır.(Thevenot 1978, 133-35; Aşkar 1998, 96)

Yasağın onaylanması başta padişah olmak üzere idarecilere olayların yansıtılmasına bağlı olarak şekil almış, liyakat ve hakikatten ziyade yakınlık önemli rol oynamıştır. Bu bağlamda IV. Mehmed'i tekke aleyhinde etkileyen hâce-i sultânîlik makamındaki Vânî Mehmed Efendi, *Hâviu'l-Kudüs*, *Tebyinu'l-Mehârim*, *Fetavây-ı Bezzâzi, Medhal* ve *Üstüvânî Risâlesi* gibi eserlerden hareketle sema ve deveranı raksla mukayese ederek padişahı haram olduğuna ikna etmeyi başarmıştır.(t.y., nu: 1346:449; Özel 2013, 131; Yurdaydın 1963, 74-76)

Mutasavvıfların dini deruni anlama ve yaşamalarına engel konulması bireysel ve toplu ibadet özgürlüklerinin de önüne geçmiştir. Bunun neticesi olarak sûfîler sema ve deveranın caiz olduğu ve dini yönden herhangi bir sakınca teşkil etmediğine dair reddiye ve müstakil eserler kaleme almışlardır. Bunlardan bir kısmı; Dividcizâde Mehmed-i Üsküdarî'nin, *Halvetîler'in Devrine Dair Bir Risale*, Şeyh Abdülehad en-Nûrî Efendi'nin, *Risale fi beyâni Devrâni's-Sûfiyye* ve Sünbül Sinan Efendi'nin *Tahkîkiyye* ve Rüsûhî İsmail Dede'nin *Huccetü's-Semâ* eserleridir.(Türer 2011, 86-87 Dipnot, 136.) Sonraki süreçlere de sirayet eden hadiseler için de tekke tarafından ilmi faaliyetler devam etmiş, bu bağlamda Nâblusî (ö.1731) *Îzâhu'Delâlât fî Semâi'l-âlât ve'l-ukûdu'l-Lü'lüiyye fî Tarîki's-Sâdati'l-Mevleviyye* risâlesini hazırlamıştır.(en-Nâblusî 2009)

Sadrazamla tanışıklığın ve beraberliğin kökeni Köprülü Mehmed Paşa'ya varan Mezâkî (ö.1087/1676) ise bu süreçte Fâzıl Ahmed Paşa ile Girit'in kuzeyinde yer alan Kandiye Kalesi'nin fethinde (1080/1669) bulunmuştur.(Hammer 1947, XI:214-16) Paşanın zaferlerinden hoşnut olan şair, sevincini aşağıda yer vereceğimiz "Yasağ-ı bed" olarak ilan edilen tarihlerde yasak enstrümanlarından ney ile neşelenmeye dair içinde kinaye barındıran beyitler ile ifade etmiştir:

"Aceb pür-şevk idermiş ehl-i bezmi, Sadâ-yı 'ud u âvâz-ı def ü ney"

yine bir başka beytinde;

"Bu şevk-i feth-i Kandiyedür şimdi ey gönül, Âvâz-ı def ü nağme-i nâyı kim istemez"(Mermer 1991, 22; Tok 2015, 235)

şeklinde fikirlerini sadrazama beyan etmiştir.

İlmi birikimi ile dikkat çeken Ahmet Paşa'ya sözü ve nazı geçen sûfî, şair ve sair ehl-i sanat erbabı sıkıntılarını kolaylıkla ifade edebilmişlerdir. Şeyh Nuri ve Şeyh Abdulmecid Sivâsi Efendi'ye müntesip, *Mesnevî*'nin ilk cildini tercüme eden ve Mevlânâ hayranlığı ile bilinen, Nazmi Efendi'de;

"…Revâ mıdır olam hâtır-ı hazîn u mahzun?

Revâ mı çeşm-i ümmid ola kör-i mâderzâd?

Revâ mı cevr-i felekle elem-keşide olam?

Revâ mı baht-ı siyahım beni ede nâşâd?..."(Türer 2011, 147,149)

beyitleriyle o günün şartları doğrultusunda sadrazama meramını methiye ile sunmuştur. Bu bağlamda sadrazamın gerek eleştiriler gerekse övgüler konusunda şairler ile bağlarının kuvvetli olduğu gözlemlenmektedir.

Bu süreçte gerçekleşen bazı hadiseler göz önünde bulundurulduğunda karşılaşılan diğer bir enteresan olay ise Fâzıl Paşa'nın himayesindeki sûfî-şairlerden bir diğeri Sâbir Pârsâ (ö.1090/1679) hakkındadır. Kendileri Gelibolu Mevlevîhanesi ikinci şeyhliğini idame ettirmiş bir zattır. Ancak yasağ-ı bed döneminde Şeyhülislâm Minkârî-zâde Yahya Efendi (ö.1088/1678)'nin destek ve teşvikleri ile on üç yıl ifa ettiği şeyhlikten ayrılıp mollalığa geçişi bazı Mevlevî kaynaklarda eleştirilmiş olsa da ilerleyen süreçte 1669 senesinde Bosna ve 1671 senesinde Sofya kadılıklarının ardından şeyhliğe devam etmiştir. (Yoldaş, t.y., 126-27) Her ne kadar şeyhlik Kadızadeliler tarafından istenilmiyor olsa dahi şeyhler kadılık görevi icra ederken aykırı bir görüş serdetmemişlerdir. Bu durumdan çıkarılacak sonuçlardan birisi ise şeyhin değil, şeyhlik makamının kabullenilememesidir. Nitekim bir şeyhin kadılığa geçişi medreseliler tarafından değerlendirmeye dahi tabi tutulmazken tekkeliler tarafından kınanmıştır.

Yasağa karşı direnen ve istisna sayılabilecek açık tekkeler ve serbest hareket edebilen sûfîler de mevcuttur. Sınırlı taviz verilen yasakta Aşkar'ın ifadesiyle yalnızca "Edirne'de bir Kâdirî Tekkesi, Bursa'da Eşrefzâde Şeyh Şerafettin ve Halvetî şeyhi Şeyh Muhyiddin ile Niyâzî-i Mısrî'nin tekkeleri zikir ve deverana devam etmiştir."(1309, 34; Doğramacı 1988, 9; Aşkar 1998, 97)

Sema ve deveranın yasaklandığı dönemlerde dahi inandığından taviz vermeyen ve zikrine devam eden Mısrî, Ahmed Paşa tarafından Edirne'ye davet edilmiştir. Mısrî Edirne'de takribi kırk gün kadar konuk olmuş, akabinde Bursa'ya geçiş için müsaade almış, yolunun üzerinde bulunan İstanbul'da bir süre ikamet etmiştir.(1309, 36; 2006, V:78; Aşkar 1998, 112-17) Halkın teveccühüne mazhar olan Mısrî, Ayasofya camiinde devlet ricalinin de aralarında bulunduğu bir vakitte yasağ-ı bed döneminde hutbe icra etmiştir. Verdiği hutbenin önemi ise devrin sema ve deveran aleyhtarlığına karşı zikrin Fâzıletinin açıklaması noktasında cesur bir tutum sergilenmesidir. Hutbenin konuları arasında tasavvuf erbabının göstermiş olduğu şecaat ve hizmetler, şer-i şerife mugayir bir tavrı benimsemedikleri, tekke ve dergâhların büyük şahsiyetlerin yetişmesinde öğretici bir kurum olmasının yanı sıra ilim ve irfan merkezleri olduğu da ayrıca vurgulanmıştır. Sultan IV. Mehmed, Niyâzî-i Mısrî henüz kürsüden ayrılmadan zikir ve deveranın serbestliğini kendisine aktarmıştır.(2006, V:77; Aşkar 1998, 106) Yapılan çalışmalar, vaazlar, yazılan eserler ve devlet ricalini bilinçlendirmeye yönelik faaliyetlerin sonunda ise "nağme" ismiyle tarih atılan yasak 1095/1684'te kaldırılmıştır.(Gölpınarlı 1983, 168)

Medreseli ve tekkeli münasebetlerinden sûfî ve tekke namına zarar gören diğer tarikat ise Melâmiyye'dir. Kanuni Döneminde başlayan bu süreç Fâzıl Ahmed Paşa dönemine kadar da devam etmiştir. İsmail Mâşûkî (Oğlan Şeyh/ö. 935/1529) ve on iki müridanıyla birlikte şeyhülislâm Kemal Paşazâde (ö.940/1534)'nin fetvasıyla, Bosnalı Şeyh Bâlî (ö.980/1572-73), Ebu's-Suud Efendi (ö.982/1574)'nin fetvasıyla ve Sütçü Beşir Ağa (ö.1159/1746) ise Sun'î-zâde Seyyid Mehmed Emin Efendi (1076/1665)'nin fetvasıyla hayatlarına son verilmiştir.(t.y., I:67-68; Ocak 2013, 358) Hâşimî Seyyid Osman aranmasının akabinde gizlenmiş ve Ankaralı Şeyh Hüsameddin ise hapsedildiği kalenin ertesi gününde vefat etmiş Melamîler arasındadır. Bu durum ilerleyen süreçlerde de Melâmîlerin gizlenmesine sebep olmuştur. Öte yandan Fâzıl Ahmed Paşa döneminde öldürülen Melâmîlerin fetvasının Sun'î-zâde tarafından verildiği bilinse de fermanın kime ait olduğu konusunda ihtilaf vardır. Mehmet Tahir Efendi, Fâzıl Ahmed Paşa'nın birçok Melâmî'yi katlettiğini iddia etmesine karşılık;(t.y., I:68) Ocak, "IV. Mehmed'in Edirne'ye, Veziriazam Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa'nın ise Avusturya seferine gitmesinden faydalanan…"(Ocak 2013, 358) ifadeleriyle ferman sahibi addedilen Ahmed Paşa'nın o an İstanbul'da olmadığına işaret etmiştir. Yine Ocak, Fâzıl Ahmed Paşa'nın payitahta dönüşünün akabinde ahvali tetkik ettirdiği ve bunun neticesinde Sun'izâde'yi görevden azletmiş, yerine ise Minkârîzâde Yahya Efendi'ye görevi teslim ettiğini belirtmiştir.(Ocak 2013, 359) Yahya Efendi, Mısrî'yi müdafa eden ve tekkeye yakın bir isimdir. Yahya Efendi'nin şeyhülislamlığı haksızlığa uğrayan tekkeli için teselli olurken devlet; tekke-medrese/sûfî-molla dengesini de bu şekilde muhafaza edilmeye çalışmıştır.(1309, 36) Bu her ne kadar medreselileri tahrik eden bir tutum gibi görünse de devlet, marjinal söyleme cezayla, haksızlığa uğrayanları ise mükafatla dengenin ayarlanmasını sağlamıştır.

Devletin denge politikasını gütmeye çalışması ise medrese ve tekkelerin güçlenmesiyle de alakalıdır. Devletin teşekkülünden itibaren ilim ve irfan seyri devlet tarafından desteklenmiş, desteklenen bu ilmi sahayı temsil eden medrese ve irfani sahayı temsil eden tekke; halktan ve bürokrasiden yana ciddi destekçi elde etmiştir. Gücün kontrol edilememesi ise tahribata sebebiyet vermiştir. Desteğini Hakk'tan ziyade halktan arayanlar adaletten ziyade adaleye saparak menfaatleri uğruna zarar ve tahribata teşebbüs etmişlerdir. Böylece XVII. Yüzyıla doğru

gelindiğinde Fâzıl Ahmed Paşa devri, mağlubiyetten bir nebze kurtulan devletin müreffeh olması beklenirken geçmiş kavgaların aksettiği bir zaman dilimi halini almıştır.

3. Fâzıl Ahmed Paşa'nın Tekke'ye Bakış Açısını Şekillendiren Faktörler ve Sûfî Münasebetleri

Sadrazamların hayatında sûfiler ile ilişkilerini etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. Sadaret makamında bulunan bir paşa için sûfîlere yaklaşımı etkileyen unsurlar değerlendirildiğinde; müspet, menfi ve vukufi olarak üç veçhede serdetmek mümkündür. Olumlu ve olumsuz temayül, sadrazam-sûfî ilişkilerinde eğer sadrazamın gerekli ilgisinin yanı sıra imkânı varsa himaye ve ceza, imkânı yoksa da yakınlık ve mesafe koyma yönünde etkilemiştir. Vukufî ise tekkeye karşı bakış açısının yansız (nötr) olduğu, değerlendirmelerde tekke ya da medresenin konumunu halkın genelinden ayrı bir statüye yerleştirilmediği bakış açısıdır.

Fâzıl Ahmed Paşa'nın mutasavvıflara karşı bakış açısında tekdüze bir bağ bulunduğunu söylemek oldukça zordur. Ahmed Paşa, tekkeye karşı kayıtsız kalmadığı için görüşleri ve eylemleri müspet ve menfi olarak ikiye ayrılmaktadır. İlk olarak görüşlerini olumlu yönde etkileyen olaylar ve şahsiyetler değerlendirildiğinde ailesinden intisaplı şahsiyetlerin mevcudiyeti, muhabbeti ve onlar için eylemleri göze çarpmaktadır. Aile efradının ehl-i tasavvufa kurbiyeti sadrazamın erken yaşlarda tasavvufî düşünceyle tanışmasını sağlamıştır. Mehmed Nazmî Efendi'nin *Hediyyetü'l-İhvân* eserinin yedinci bölümünde Ahmed Paşa'nın kardeşi Şehid Fâzıl Mustafa Paşa (ö.1102/1691)'nın Şeyh Karabaş ismiyle anılan Şeyh Mahmud Efendi (ö.1097/1687)'ye mürid ve muhib olduğu beyan edilmektedir.(2011, 625; Necdet 2001, 223-24) İnşa ve ıslah konularında adı sıkça anılan Mustafa Paşa, tekkeler için de yardımda bulunmuştur. Misal olarak Şeyh Şaban Ferevî'ye halife ve Halvetî mensubu olduğu bilinen Çarhacı Ahmed Efendi (ö.1165/1752)'nin Akbıyık Mescid ve tekkesini imar ettirmiştir. (Hüseyin Ayvansarayî 1281, 44) Fâzıl Mustafa Paşa'nın oğlu Nûman Paşa (ö.1131/1719)'nın intisabına dair ise herhangi bir malumat bulunmamakla birlikte tasavvuf, kelam ve hadis alanlarında ciddi ilmi birikime sahip; Sehl b. Abdullah et-Tüsteri'nin sözlerini ihtiva eden risalesi, Abdülkerim el-Kuşeyri'nin *Risâle-i Kuşeyri* isimli eserinin özeti ve *el-'adl fî Beyânî Hâli'l-Hıdr* müellifidir.(t.y., I:264,293; Özcan 2002, 267) "Hoca Paşa" lakaplı sadrazamın ilmi çalışmalarından ve ilgi alanlarından hareketle tasavvufî meşrebe yatkın bir sadrazam olduğu anlaşılmaktadır.

Fâzıl Ahmed Paşa'nın amcası Hasan Ağa ve oğlu Amcazâde Hüseyin Paşa (ö.1114/1702), Mevlevî Şeyh Kari Ahmed Dede (ö.1113/1702)'ye müntesip olmakla beraber Hüseyin Paşa'nın aynı tarîkatın kibarından Şeyh Bostan-ı Sânî'ye muhabbet duyduğu kaynaklarda yer alan bilgiler arasındadır.(t.y., 131; 1980, 32; Özcan 1989, I:574; Necdet 2001, 280) Ayrıca Hüseyin Paşa'nın fakirler, talebeler, okuma yazma öğrenenler ve temliklerin harcırahı haricinde İstanbul meşayıhı için yıllık on beşer kese bahşiş ayırdığı ve 1698 senesinde deprem sonucunda tahribat meydana gelen Kubbe-i Hadrâ olarak anılan Mevlâna Türbesi kubbesinin tamirini üstlenmesi tasavvufa muhabbetini gösteren emareler arasındadır.(Uzluk 1946, 124; Gölpınarlı 1983, 169; t.y., 133)

Sadrazamın ehl-i tasavvufa yaklaşımında belirleyici role sahip aile efradının yaklaşımının yanı sıra kendi ilmi faaliyetleri de sûfî şahsiyetlerle münasebet kurmasını sağlamıştır. İstanbul'daki ilk müstakil kütüphaneyi inşa ettirmesi ve birçok eser bağışlaması ilmi faaliyetleriyle dikkat çeken sadrazam olduğunun en bariz örnekleri

arasındadır. İlmi faaliyetler sadrazam ve sûfîler arasında bir başka kesişim noktası olmuştur. Örneğin bu bağlamda sadrazam, Niyâzî-i Mısrî'nin müntesibi, şair ve hattat "İshak Hocası" ismiyle meşhur Şemseddin Ahmed (ö.1120/1708)'den *Tercüme-i Hadîs-i Erba'in* isminde eser kaleme almasını talep etmiştir.(Çalışır 2019, 797) İlmi alışveriş konusunda ayrıca Nakşibendî müntesibi Açıkbaş Mahmud Efendi (ö.1077/1666) sadrazama Bursalı Mehmed Tahir Efendi'nin tabirine göre "On iki ilimden bahseden kıymetli bir eser" takdim etmiştir.(t.y., I:29) Fâzıl Ahmed Paşa ile birçok kesişim noktasına sahip Niyâzî-i Mısrî'ye gelindiğinde ise Mısrî'nin altı sayfalık cifri ihtiva eden *Tefsîr-i Fatihatü'l-Kitab* isimli risalesi üzerinde alakası tespit edilemeyen bir şekilde, Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa ve bazı isimlerle ilgili tarihler bulunmaktadır.(Aşkar 1998, 154) Diğer bir eseri hakkında ise Gölpınarlı'nın vermiş olduğu bilgiye göre; Mısrî'nin Nur Sûresi'nin 35. Ayeti'nin tefsiri hakkındaki risalesinde "Sultan Mehmed, Köprülüzâde, Vânî ile kaynatası ve Hacı Evhad şeyhi Emir efendi aleyhinde sözleri olduğunu ve kendisinin de İsâ olduğunu..."(Gölpınarlı 1972, 192) iddia ettiğini ifade eder.

Devlet ricalinin yasak konusunda bilinçlenmesine katkı sağlayan ve Ahmed Paşa ile diyaloğu bulunan Mısrî'nin Ahmed Paşa ile ilişkisi derin ve karmaşık bir muhabbete sahiptir. Dönemin belli başlı noktalarında ismi sıkça anılan mutasavvıf, sarayda da ismi çokça anılan isim olmuştur. Niyâzî-i Mısrî'ye birkaç kişinin eziyet etmesi üzerine sevenleri tarafından sadarete şikâyet edilmiştir. Fâzıl Ahmed Paşa ise cezanın Niyâzî-i Mısrî nasıl isterse o şekilde uygulanacağını ifade etmiştir. Bu hadise üzerine sûfî-şair affettiğini belirterek, sadrazamın da affetmesini talep etmiştir.(t.y., 2b; Aşkar 1998, 145)

Temel İslâm bilimlerine ilgi duyan sadrazam için kelâmi ve fıkhi konular uzmanlık alanını teşkil etmiş, her ne kadar pratik olarak tasavvufu yaşamına derç etmese dahi tekkenin fonksiyonel önemine de vakıf yetişmiştir. Bu bağlamda Uyvar Kalesi'nin fethinin akabinde iskân politikası olarak Halveti şeyhi Estergonlu Şeyh Ali Efendi'nin tekke inşasını desteklemiştir.(Şimşirgil 2002, 87-88; Topçu 2015, 185) Selçuklu ve Osmanlı Devletleri'nin kuruluşlarından itibaren devlet politikalarından biri olan iskân politikasında sûfî cenaha yardımı ihmal etmemiş, bu bağlamda tekkenin dışında; camii, medrese, çeşme, su terazisi, şadırvan, muallimhane, han, hamam, gümrükhane ve kütüphane gibi gerekli temliklerin inşasında da önemli rol oynamıştır.(Topçu 2015, 183-209)

Fâzıl Ahmed Paşa'nın temlikleri hakkında Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi belgelerine göre ise hicri 1175 yılında İzmir'de vakıf gelirlerinden maaşının Osman Halife'nin vefatı üzerine Şeyh Mehmed Halifeye tevcih edilmesi("Köprülüzade Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın İzmir'de bulunan vakfı gelirlerinden maaşını almak üzere..." 1175) ve hicri 1277 tarihli vesikaya göre Fâzıl Ahmed Paşa Vakfı Üsküp'te tekkede bulunan görevlilerinin maaşları artırılması hakkında malumatlara da rastlamak mümkündür. Bu ise vakıf eserlerinin ve çalışanlarının bir şekilde Fâzıl Ahmed Paşa'nın sadaka-i cariye üzerinden irtibat taşıdığının da habercisidir.("Üsküb'deki bilcümle camii mescid ve tekkelerin varidatı" 1277)

Faziletli sıfatı ile nitelendirilen sadrazamın diğer sûfîler ile ilişkilerine gelindiğinde Fâzıl Ahmed Paşa'nın Atpazarî Osman Fazlı Efendi (ö.1102/1691) ile tanışmaları halifesi İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1725)'nin *Temâmü'l-Feyz* isimli eserindeki rivayetine göre Atpazarî'nin eleştirilmesi üzere başlamıştır. Osman Fazlı Efendi'nin Ekberîli olduğu vurgulanarak vahdet-i vücud hakkındaki sohbetleri ulemanın tepkisine sebep olmuştur. Akabinde bu

konuyu aydınlatmak üzere Ahmed Paşa'ya bir mektup gönderilmiştir. Mektuptan hoşnut kalan sadrazam, Osman Fazlı Efendi'yi sadarete davet etmiş "Ey Efendi, bu beldede senin gibi bir zât olsun da ben onu tanımayayım ve onunla sohbette bulunmayayım. Bu bize yaraşmaz. Mutlaka aramızda muârefe ve sohbet olmalıdır."(1994, 155; Aynî 1941, 526; Çetiner 1998, 29-30) şeklinde mukabele de bulunmuştur. İsmail Hakkı, Atpazarî'nin muhabbetin akabinde oradan ayrılırken vezirin adamlarından birinin ona bir miktar para takdim ettiğini ve ısrar üzerine kabul etmek zorunda kaldığını da ayrıca belirtmiştir. Bu yaşananlar Atpazarî'nin payitahta namını ve öğrenci sayısını artırırken vaazlarını rahatlıkla icra ettirmeye devam etmiştir.(1994, 155; Aynî 1941, 526; Çetiner 1998, 29-30) Yaşananlardan hareketle sadrazamın da ilim konusunda ehil olduğunu düşündüğü kim olursa olsun himaye ettiği ve desteklediği de anlaşılmaktadır.

Gerek zikir yasağı hakkında gerekse sadrazam ile yakınlıkları hakkında malumat bulunan diğer şahıslar ise sadrazamın sûfî meşrep kâtipleridir. Bu kâtipler; Mevlevî şeyhi Gavsî Dede (ö.1109/1697)'nin müntesibi hattat Fasîh Ahmed Dede (ö.1111/1699)(1972, II:113) ve beraberliklerinin kökeni Köprülü Mehmed Paşa'ya varan Arzî Dede ile Müneccimbaşı Ahmed Dede (ö.1113/1702) gibi Mevlevî şahsiyetlerin sohbet halkasında yer alan Mezâkî Süleyman Efendi'dir.(Mermer 1991, 22; Tok 2015, 235)

Bahsi geçen sûfî kimlik ve tekkelere dair müspet bakış açısını destekleyen hadiselere karşı tekkelere karşı menfi hadiseler de vardır. Niyâzî-i Mısrî ve Karabaş Velî'nin sürgün edilmesi; Melâmîler'in idam edilmesi bu dönemde gücü elinde bulunduran sadrazamın tekkeyi tam salahiyetle himaye etmediği de anlaşılmaktadır.(Gölpınarlı 1983, 167) Nitekim dönemin gündemini oluşturan yasağ-ı bedde başta sûfîler olmak üzere halk, şairler ve bir kısım devlet ricâlinin sadrazamı kınamalarına yol açmıştır. Gerilimin arttığı bu süreçte etki-tepkiden dolayı sadrazamın bakış açısı tekkeler aleyhinde şekil almıştır.

Vani Efendi'nin etkisi altında bir süre kalan Ahmed Paşa, Vani Efendi'nin taleplerini büyük ölçüde karşılamıştır.(1967, VI:2727-28) Bu bağlamda Vânî Efendi'nin talebi üzerine Edirne ziyaretgâhları arasında sayılan Kanber Baba Tekkesi putperestlik ile mukayese edilerek yıktırılmıştır.(Hammer 1947, XI:173; Gölpınarlı 1983, 166-67) Yine bu süre zarfında Mesihlik iddiasında bulunan Sabatay Sevi (ö.1087/1676) sorgulanmış halkın bu gibi din adına icra ettiği olayları artırması üzerine devlet daha şiddetli tutum sergilenmiştir.(Ahmed Refik 1331, 73) Önceki dönemlerden edinilen tecrübeler neticesinde zulüm ve katlin her ne kadar yanlış bir yöntem olduğu bilinse dahi önlem için gerekli olduğu kanısı bu tutumun sergilenmesine öncülük etmiştir. Öte yandan algı yönetimi yapan Vânî Efendi, İstanbul'da ortaya çıkan veba hastalığının sebebini halkın türbelere olan teveccühüne bağlayarak vaazlarında bunu öne sürmüştür.(t.y., 52b; Ahmed Refik 1331, 73; Aşkar 1998, 101) Her ne kadar yanlış alınan kararlar için ulema ve halkın tepkisi de gecikmese dahi Vânî Efendi ideolojik fikirlerini dini ve siyasi sahada etkin kullanarak haksız uygulamalara da imza atılmasına neden olmuştur.

Şer-i hükümlere aykırı hadiseler tam anlamıyla kanıtlanmamasına rağmen tekkeye dair tetkiklerini detaylı ve şümullü yapmayan sadrazamın tekke lehine menfi eylemleri Vânî'nin tesiriyle bir müddet artış göstermiştir. Nitekim döneme damgasını vuran ve birçok insanın karar sonucunda olumsuz etkilenmesine sebep olan Yasağ-ı Bed'de aynı kanalın tesiriyle gerçekleşmiştir. Bunun yanı sıra Vânî ve Mısrî'nin arasındaki çatışma bürokrasiye

hâkim Vânî'nin talebi doğrultusunda şekil alarak Mısrî sürgün edilmiştir. Sürgün sebeplerine bakıldığında Mısrî, Bursa'da dergâhındayken ikinci kez Fâzıl Ahmed Paşa tarafından 1672? yılında Edirne'ye davet edilmiştir. Bu süre zarfında Camii Atik/Ulu Camii'de vaaz vermiş ancak vaazında devlet ricaline eleştirisi bahane edilerek Rodos'a sürgün edilmiştir.(Aşkar 1998, 112-17; Tatcı ve Mevlüt 2015, 26-27) Rodos'ta Kırım Hanları ile iyi ilişkiler kuran Mısrî yaklaşık dokuz ay kadar süren sürgünün ardından Bursa'ya geri dönüş yapmıştır.(1309, 54; 2006, V:78-79; Aşkar 1998, 116-17) Niyâzî-i Mısrî'nin hayatında bakıldığında Fâzıl Ahmed Paşa'nın vefatının sene-i devriyesinde 1088/1677 yılında ise Limni'ye farklı kaynaklarda yer alan toplamda altı farklı iddia ile kalebend (kaleye bağlanmış) olarak gönderilmiştir. (1995, 82; 2006, V:78-79; Aşkar 1998, 118-19; Tatcı ve Mevlüt 2015, 28)

Fâzıl Ahmed Paşa'nın vefatının akabinde artan medreselilerin sûfî baskısı Karabaş Veli'ye de yansımıştır. 1090/1679 yılında vaaz esnasında tasavvuf ıstılahlarına dair ifadeleri ulemanın bir kısmı tarafından zemmedilmiştir. Olay daha da büyütülmesi ve dedikodu malzemesi haline getirilmesine binaen Limni Adası'na sürgün edilmiştir.(1282, I:357; 1995, 110; Necdet 2001, 105) Sadrazamın himayesinde ancak vefatından sonra sürgüne maruz kalan diğer bir sûfî ise Celvetiyye mensubu Atpazarî Osman Fazlı'dır. Padişah huzurunda düzeni eleştirmesi ve olayları detaylandırarak vaaz etmesi üzerine memleketi Şumnu'ya sadrazamın diğer cenahtan yakın arkadaşı Vânî Efendi ise sadrazamın vefatından sonra gözden düşmesi ve hatalarına binaen Kestel'e sürülmüştür.(Gölpınarlı 1983, 167-68)

Bu yasağın sebepleri ve sonuçları göz önünde bulundurulduğunda sadrazamın tekkeye karşı tutumunda yakın ve yatkın görülmemesi anlaşılıyor olsa dahi vefatının akabinde Niyâzî-i Mısrî, Karabaş Velî ve Atpazarî Osman Fazlı'nın sürgünleri medreseli Fâzıl Ahmed Paşa'nın denge politikasını zülfüyare dokunmadığı sürece belli ölçülerde tayin etmeye çalıştığı görülmektedir. Bu durum ayrıca Fâzıl Ahmed Paşa'nın ilmi birikime sahip düşüncelerini temellendiren ulema/şeyhe önem verdiğinin de göstergesidir.

Sonuç

Devletin vecibelerinden biri ülke yönetiminin ıslah ve istikrarını, halkın mutluluğunu göz ardı etmeksizin idare edebilmesidir. Siyaset ve seyis kavlarının ortak kökten türetilmesi ortak gayelerinin de bu işaret etmektedir. Bu bağlamda Fâzıl Ahmed Paşa'nın konjonktürün dışında tek taraflı hareket etmediğini, tebrik ve tenkitlerin onun devlet yönetiminde aşırıya gidilmediği sürece etkileyici bir rol oynamamıştır.

Köprülüler, yakinen ilgilendikleri ve bir şekilde karşılaştıkları sûfîlere ihsanda bulunmuş, tekkelerin tamir, tadilat, inşa ve sair ihtiyaçlarının giderilmesi için de önemli rol oynamışlardır. Ayrıca sadrazam, ailesindeki tasavvufa yakınlıkları bulunan muhib ve müntesiplerden dolayı da tasavvufî atmosfere yabancı değildir. Erken yaşlarda Halvetiyye, Şâbâniyye, Mevleviyye, Karabaşiyye ve Mısriyye çevresinde sıkça karşılaştığı tarikatlar olmuştur. Buna rağmen medreseli sadrazamın tekke ve şeyhe yaklaşımı değerlendirildiğinde tekke/şeyh lehine ve aleyhine olmak üzere iki yaklaşımı da sergilemiştir.

Tekke ve şeyh lehine olan tutumları, Niyâzî-i Mısrî'ye eziyet edilmesi üzerine himaye etmesi, Sütçü Beşir Ağa hakkında yanlış karar alması üzerine Sun'izâde'yi görevden azletmesi ve yerine ise Minkârîzâde Yahya Efendi'yi alması, vahdet-i vücud konularından dolayı tepki toplayan Atpazarî Osman Fazlı Efendi'ye daha ayrıcalıklı olanaklar tahsis etmesi, Halvetî şeyhi Estergonlu Şeyh Ali Efendi'ye tekke inşasında destek vermesi, Çarhacı Ahmed Efendi'nin tekkesini restore etmesi, Mısriyye mensubu İshak Hocası'ndan eser talep etmesi sadrazamın sûfîlere karşı müspet bakış açısını destekleyen örneklerdir. Bunun yanı sıra sûfîlerin de sadrazama yaklaşımları, onun sûfîlere yaklaşımından farklı değildir. Nakşî Açıkbaş Mahmud Efendi'nin eser takdim ederken, yasağ-ı bedden dolayı üslubuna uygun bir şekilde Mezâkî ve Nazmi Efendi'de eleştirilerini arz etmişlerdir.

Tekke aleyhine tutumları ise Mısrî'nin sürgün edilmesi, Melâmîlerin katli ve Kanber Baba Tekkesi'nin yıkımıdır. Dönemin en dikkat çeken hadisesi Mevlevî tekkelerinin kapatılması, zikir ve deveran yasağı olan "yasağ-ı bed"in bu dönemde yürürlüğe girmesi ve sadrazamın Vânî Mehmed Efendi'nin görevde yükselmesine yardımcı olması; Fâzıl Ahmed Paşa'nın tekke aleyhtarı olarak tanınmasına sebep olmuştur.

Sadrazamın icraatları dikkate alındığında öncelik sırlamasında medrese-tekke tutumu onun için ilmi faaliyetler, devlet yönetimi ve fetih planlarından önce gelmemiştir. İlme önem veren sadrazam bürokratik tartışmalardan ziyade ilmi tartışmalara temayül serdetmiştir. Devlet yönetiminde devletin duraklama döneminde kalkınmasına odaklanmış, medrese ve tekke eksenin de denge politikası gütmeye çalışmış öte yandan Vânî Efendi'nin tekke aleyhtarı faaliyetlerine de göz yummuştur. Olayların çarpıtarak sadrazama zuhur etmesi detaylı tetkik ettirmeden hareket etmesine sebep olurken bizatihi üzerine durduğu vakıflarda Sütçü Beşir Ağa'nın kararında olduğu gibi gerekli müdahalelerde bulunmuştur. Babasının döneminde tekke-medrese münasebetinde dengesizliğin ilmî ve içtimaı sonuçlarını deneyimleyen sadrazam, kendi döneminde de benzer sıkıntılardan ötürü tekke ve medreselere mesafeli ve politik bir denge içinde yaklaşmıştır.

KAYNAKÇA

Abdizâde Hüseyin Hüsameddin. 1327. *Amasya Tarihi*. İstanbul: Dersaadet Hikmet Matbası.

Ahmed Refik. 1331. *Köprülüler*. İstanbul: Kütüphane-i Askeri.

Antakya Şer'iyye Sicili. t.y. C. D.22, B.115.

Âşıkpaşazâde. 2017. *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*. Editör Hüseyin Nihal Atsız. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Aşkar, Mustafa. 1998. *Niyâzî-i Mısrî ve Tasavvuf Anlayışı*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri.

Aynî, Mehmet Ali. 1941. *Türk Azizleri I, İsmail Hakkı Bursevî*. İstanbul.

Bursalı Mehmed Tahir Bey. 1972. *Osmanlı Müellifleri*. Editör A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen. C. II. İstanbul: Meral Yayınevi.

———. 1975. *Osmanlı Müellifleri*. Editör İsmail Özen. C. III. İstanbul: Meral Yayınevi.

———. t.y. *Osmanlı Müellifleri*. Editör A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen. C. I. İstanbul: Meral Yayınevi.

Çalışır, M. Fatih. 2019. "Köprülü Sadrazamlar ve Sûfî Çevreler". *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf*, editör Ercan Alkan. İstanbul: İSAR.

Çetin, Osman. 1990. *Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*. İstanbul: Marifet Yayınları.

Çetiner, Bedrettin. 1998. "Atpazarî Osman Fazlı ve el-Lâihâtü'l-berkıyyât Adlı Tasavvufî Tefsir Risalesi". *MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 16-17 (1999): 7-54.

Danışman, Zuhuri. 1965. *Osmanlı İmpartorluğu Tarihi*. C. X. I-XIV c. İstanbul: Yeni Matbaa.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa. 1995. *Zübde-i Vekâyât*. Editör Abdülkadir Özcan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Doğramacı, Baha. 1988. *Niyazi-yi Mısrî Hayatı ve Eserleri*. Ankara: Kadıoğlu Matbaası.

Gölpınarlı, Abdülbâki. 1972. "Niyâzî-i Mısrî". *Şarkiyat Mecmuası*, sy VII: 183-226.

———. 1983. *Mevlana'dan Sonra Mevlevilik*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Hammer, Joseph von. 1947. *Osmanlı Devleti Tarihi (1066-1086) (1656-1676)*. Çeviren Mehmet Ata. C. XI. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Hüseyin Ayvansarayî. 1281. *Hadîkatü'l-Cevâmî*. İstanbul: Mabaa-i Âmire.

İbn Kemâl. t.y. *fî tahkîki'r-Raks ve'd-Deverân*. Süleymaniye Ktp. Murad Buharî Kit. nu.327.

İnalcık, Halil. 2015. *Devlet-i 'Aliyye*. C. III. IV c. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İsmail Hakkı Bursevî. 1994. *Kitabu Tamâmu'l-Feyz fî bâbi'r-Ricâl*. Editör Ramazan Muslu. İstanbul: MÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Kara, Mustafa. 2008. *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Sır Yayıncılık.

———. 2015. *Tekkeler ve Zâviyeler*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Kâtip Çelebi. 1286. *Mîzânü'l-Hakk fî İhtiyâri'l-Ehakk*. C. MF nu: 1009. TBMM Kütüphanesi El Yazması Eserler.

"Köprülüzade Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın İzmir'de bulunan vakfı gelirlerinden maaşını almak üzere..." 1175. AE:SMST.III Gömlek:175 Sıra 13799. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi.

Küçük, Hasan. 1976. *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*. İstanbul: TÜRDAV.

Mehmed Nazmi Efendi. 2011. *Hediyyetü'l-İhvân (Osmanlılarda Tasavvufî Hayat-Halvetilik Örneği)*. Editör Osman Türer. İstanbul: İnsan Yayınları.

Mehmed Neşrî. 1949. *Kitâb-ı Cihan-Nümâ (Neşrî Tarihi)*. Editör Faik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen. C. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

———. 1957. *Kitâb-ı Cihan-Nümâ (Neşrî Tarihi)*. C. II. I-II c. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Mehmed Raşid. 1282. *Raşid Tarihi*. C. I. İstanbul.

Mehmed Zâkir Şükrü. 1980. *Die Istanbuler Derwisch-Konvente Und hre Scheiche (Mecmuâ-ı Tekâyâ)*. Editör M. Serhan Taşyi. Berlin.

Mehmed Ziya. t.y. *Yenikapı Mevlevîhânesi*. Editör Yavuz Senemoğlu. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

Mermer, Ahmet. 1991. *Mezâkî Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanı'nın Tenkitli Metni*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

Mîrzâ-zâde Mehmed Sâlim Efendi. 2018. *Tezkiretü'ş-Şuarâ*. Editör Adnan İnce. Ankara: T.C. Kütür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Mustafa Lütfi. 1309. *Tuhfetü'l-Asrî fî Menâkıbi'l-Mısrî*. Bursa: Emîrî Matbaası.

Mustafa Nâimâ. 1383a. *Nâimâ Tarihi*. C. VI.

———. 1383b. *Nâimâ Tarihi*. C. V.

Nâblusî, Abdulganî b. İsmâil en-. 2009. *el-Ukûdü'l-Lü'lüiyye fî Tarîki's-Sâdeti'l-Mevleviyye*. Editör Bekrî Alâeddîn. Dımaşk: Dâru'n-Nînevâ.

Nâ'ilî-i Kadîm. 1990. *Nailî Divanı*. Editör Haluk İpekten. Ankara: Akçağ Yayınları.
Naîmâ Mustafa Efendi. 1967. *Naîmâ Târihi*. Çeviren Zuhuri Danışman. C. VI. I-VI c. İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi.
Necdet, Yılmaz. 2001. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
Niyâzî-i Mısrî. t.y. *Mecmua*. Orhan Bölümü, Bursa Eski Eserler Kütüphanesi, n.690.
Ocak, Ahmet Yaşar. 2013. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler 15-17. Yüzyıllar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
Osmânzâde Hüseyin Vassâf. 2006. *Sefîne-i Evliyâ*. Editör Mehmet Akkuş ve Ali Yılmaz. C. V. I-V c. İstanbul: Kitabevi.
Öngören, Reşat. 2016. *Osmanlılar'da Tasavvuf: Anadolu'da Sûfîler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)*. İstanbul: İz Yayıncılık.
Özbilgen, Erol. 2014. *Bütün Yönleriyle Osmanlı Âdâb-ı Osmâniyye*. İstanbul: İz Yayıncılık.
Özcan, Abdülkadir. 2002. "Köprülüzade Numan Paşa". XXVI:265-67. Ankara: DİA.
Özdemir, Rifat. 1994. "Osmanlı Devleti'nin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy 5: 259-310.
Özel, Recep Orhan. 2013. "Yûsuf Sinânüddîn el-Amâsî (1000/1592) ve 'Tebyînü'l-Mehârim' Adlı Eseri Yûsuf Sinânüddîn el-Amâsî and 'Tabyîn al-Mehârim'". *Usul İslam Araştırmaları* 20 (20): 113-40.
Öztürk, Özkan. 2017. *Siyaset ve Tasavvuf: Osmanlı Siyasî Düşüncesinde Tasavvufun Tezahürleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
Sturdza, Mihail Dimitri. 1983. *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*. Paris.
Sühreverdî, Ömer b. Muhammed. 1427. *Avârifü'l-Meârif*. Editör Tevfik Ali Vehbe ve Ahmed Abdurrahîm Sâyih. C. I. I-II c. Kahire: Mektebe es-Sekafetü'd-Dîniyye.
Şeyhî Mehmed Efendi, ve Abdülkadir Özcan. 1989. *Vakayiu'l-Fudalâ*. C. I. İstanbul: Çağrı Yayınları.
Şimşirgil, Ahmet. 2002. "Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri". *Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi.
Tanrıkorur, Ş. Barihüda. 2004. "Mevleviyye". *DİA*, XXIX:468-75. Ankara: TDV Yayınları.
Tatcı, Mustafa, ve Çam Mevlüt. 2015. *Arşiv Belgelerine Göre Niyâzî-i Mısrî ve Dergâhları*. Ankara: TİKA.
Thevenot, Jean. 1978. *1655-1656'da Türkiye'de*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
Tok, Eda. 2015. "17. Yüzyıl Mevlevî Şairlerinin Şiirlerinde Mevlânâ ve Mevlevîlik". Sakarya: SÜSBE.
Topçu, Sultan Murat. 2015. *Gücün Mimariye Yansıması Köprülüler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Türer, Osman. 2011. *Osmanlılarda Tasavvufî Hayat*. İstanbul: İnsan Yayınları.
Uzluk, Şehabeddin. 1946. *Mevlâna'nın Türbesi*. Konya: Konya Halkevi Yayınları.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. 1954. *Osmanlı Tarihi (XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar)*. C. III/1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
———. 1984. *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*. Ankara.
"Üsküb'deki bilcümle camii mescid ve tekkelerin varidatı". 1277. A. MKT. MHM. Gömlek 220 sıra 90. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi.
Yılmaz, Ömer. 2019. "Tasavvuf, Tarîkat ve Tekkelerin Türk Toplumundaki Tesir ve Tezahürleri". *Osmanlı Devleti'nde Padişah-Sûfî İlişkileri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
Yoldaş, Kazım. t.y. "XVII. Yüzyıl Mevlevî Şairlerinden Sâbir Pârsâ (Hayatı ve Eserleri)". *İlmî Araştırmalar*, sy XVI: 125-34.
Yurdaydın, Hüseyin. 1963. "Üstüvanî Risâlesi". *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* X: 71-78.
Yûsuf Sinânüddîn el-Amasî. t.y. *Tebyînü'l-Mehârim*. C. nu: 1346. Manisa Yazma Eserler Kütüphanesi.
Zekeriya, Işık. 2017. *Şeyhler ve Şahlar: Osmanlı Toplumunda Devlet-Tarîkat İlişkilerinin Gelişim ve Değişim Süreçleri*. İstanbul: Çizgi Kitapevi Yayınları.